

Een ‘grijs’ gebied in de naamkunde: de naam van de Caerosi

Lauran Toorians

Het zo nauwkeurig mogelijk analyseren van namen die uit de Klassieke Oudheid zijn overgeleverd, is een belangrijk hulpmiddel bij het bepalen van de verbreiding van het Keltisch. De etymologie, de studie naar de herkomst van woorden, vormt daarbij een essentieel hulpmiddel. Voor de Nederlanden (in ruime zin) heeft dat onderzoek al langere tijd mijn aandacht. Hier richten we de schijnwerper op één enkele naam, die van de Caerosi, die door Caesar worden genoemd onder de Germaanse stammen ten westen van de Rijn.

Wie ooit een bezoek bracht aan Wales zal weten dat schapen daar niet zeldzaam zijn. Dat maakt het lichtelijk verbazend dat het normale Welse woord voor ‘schaap’, *dafad*, van oorsprong zoiets algemeen moet hebben betekend als ‘tam (gedomesticeerd) huisdier met horens’. Het verwante woord in het Oudiers is *dam* ‘os; hert’ en wij kennen hetzelfde woord in het Nederlandse *damhert*, een leenwoord uit Latijn *damma* ‘damhert; ree; gems’. De oorsprong van deze woorden ligt in het Proto-Indo-europees (PIE), de ‘oertaal’ waaruit alle genoemde talen ontstonden. Dat deze verwante woorden in elke taal weer net een andere betekenis hebben, is een verschijnsel dat we bij oude cultuurwoorden vaker zien.

In de Keltische talen en hun verdere (Indo-europese) verwanten bestaan meerdere woorden voor gehoornde huisdieren als schapen en bokken en behalve dat zij per taal een andere betekenis kunnen hebben, lopen we daarbij soms ook aan tegen andere problemen van taalkundige aard. Een daarvan betreft de (mogelijke) verwanten van Latijn *caper*, *capri* ‘bok’. Van de Indo-europese voorloper van dit woord lijken in de Keltische talen twee verschillende nazaten (‘reflexen’) te bestaan en hoewel zoiets niet op voorhand is uitgesloten, is dat wat vreemd. In het ene geval (1) gaat het om Gallisch *gabros* ‘geit, reebok’, Oudiers *gabor*, *gabur* ‘bok’ en Wels *gafr* ‘geit’. Het andere (2) leidde tot Oudiers *cáera* ‘schaap’ en Middelwels *caer(iwrch)* ‘reebok’.

De gedachte hierbij is dat beide reflexen teruggaan op een oudere, vóór-Keltische (maar ná PIE) vorm **kaper(o)-*/**kapr(o)-*. In het geval van (1) vond dan een ontwikkeling plaats van vóór-Keltisch **kapro-* naar Keltisch **kabro-*, met vervolgens verbreiding van de stemhebbendheid van *-br-* naar de beginmedeklinker zoals we dat zien in Gallisch *gabro-* en de andere genoemde vormen.¹ Voor (2) wordt uitgegaan van vóór-Keltisch **kapero-*. Daarbij ging dan in het Keltisch de **p* verloren, met Keltisch **kaer(o)-* als resultaat. Zoals bekend zal zijn, is een elementair kenmerk van alle Keltische talen dat daarin de PIE **p* is verdwenen, met als uitzondering een aantal gevallen waarin die **p* deel uitmaakte van een cluster van medeklinkers zoals *-pr-*. De precieze ontwikkeling van die clusters is complex, maar hoeft ons hier niet bezig te houden.

In hun elementaire vorm werden deze etymologieën al halverwege de negentiende eeuw voorgesteld en zij zijn nog steeds gangbaar. Weliswaar tekende Rudolf Thurneysen kritiek aan bij de etymologie van Oudiers *cáera* (dus bij (2)), maar deze vond geen navolging en werd nog recent door Delamarre in diens *Dictionnaire de la langue Gauloise* afgedaan als ‘scepticisme excessif’.² Thurneysen uitte zich op dit punt ook wat ongelukkig, want hij meende voor de etymologie van *cáera* ‘schaap’ te moeten aansluiten bij Oudiers *cáer* ‘klomp,

¹ Xavier Delamarre, *Dictionnaire de langue Gauloise* (2e druk; Parijs 2003) = DLG, s.v. ‘gabros’. Voor de g- zijn ook andere verklaringen voorgesteld, zoals bijvoorbeeld door Thurneysen, *A Grammar of Old Irish* (Dublin 1946) 139 (§ 227(e)).

² Rudolf Thurneysen, ‘Grammatisches und etymologisches’, *Zeitschrift für celtische Philologie* 13 (1921) 101-108 (pp. 106-107); DLG, s.v. ‘caerac-’.

bol(letje)’ en betoogde dat het woord voor schaap zou zijn afgeleid van de keutels die het beest produceert. Dat dit niet zijn meest briljante bijdrage aan de Keltische studies is, zal duidelijk zijn. Wanneer we ons even niet laten afleiden door die keutels, mogen we toch constateren dat Thurneysens kritiek op de etymologie minder overdreven is dan Delamarre meende.

Thurneysen maakte zich er in 1921 kort vanaf en hij maakte niet expliciet waarom hij bezwaar had tegen de etymologie van reflex (2). Een belangrijke reden lijkt zeker te zijn geweest dat het niet vreselijk waarschijnlijk is dat twee naamvals vormen van één en hetzelfde woord zich in een later stadium ontwikkelen tot twee verschillende woorden met weliswaar verwante, maar toch verschillende betekenissen. Wat we zouden verwachten is dat het Keltisch of de nieuwe cluster *-br-*, of het verlies van PIE **p*, zou hebben gegeneraliseerd om zo alle vormen van dezelfde oorsprong bij elkaar te houden.³ Als de gangbare etymologieën juist zijn, is dat dus niet gebeurd en dat is op zijn minst opmerkelijk. Reflex (1) met Gallisch *gabro-* lijkt de beste papieren te hebben en het probleem zou zijn opgelost wanneer we voor (2) een andere en betere etymologie vinden. Thurneysens suggestie (de ‘klompjes’) lijkt niet erg aantrekkelijk en vond ook nergens navolging, maar misschien biedt een oude Gallische stamnaam een uitweg.

Al vroeg in de negentiende eeuw werden in de etymologische discussie naast Oudiers *cáera* en Middelwels *caer(iwrch)* – die verder in de Eilandkeltische talen geen verwanten lijken te hebben – ook de twee stannamen *Caeracates* en *Caerosi* ingebracht. Beide namen worden in de klassieke bronnen slechts eenmaal genoemd. Tacitus noemt de *Caeracates* in zijn *Historiën* (IV.70) waar hij verslag doet van de Bataafse opstand, de *Caerosi* worden door Julius Caesars genoemd in zijn verslag Over de Gallische Oorlog (*De bello Gallico* II.4). Meer dan de naam noemen, gebeurt in beide gevallen niet. Caesar geeft een opsomming van stammen met het aantal strijders dat zij kunnen leveren. Hij zegt dan dat de *Condrusi*, *Eburonen*, *Caerosi* en *Paemani* samen zo’n veertigduizend man kunnen leveren. In een tussenzinnetje zegt Caesar daarbij nog dat deze vier groepen samen ook ‘Germanen’ worden genoemd. Dat we deze laatste mededeling bij Caesar niet zomaar mogen opvatten als een moderne etnografische of taalkundige omschrijving is inmiddels duidelijk. We weten niet precies wat Caesar bedoelde met ‘Germanen’ en algemeen wordt aangenomen dat in elk geval de *namen* van deze vier groepen juist niet Germaans zijn. Van *Eburonen* valt met redelijke zekerheid te zeggen dat dit een Keltisch woord is, wat ook geldt voor de namen van hun koningen *Ambiorix* en *Catuvolcus* en voor de plaats *Aduatuca* die in hun gebied lag. De andere drie stannamen *lijken* wel Keltisch, maar laten zich niet goed verklaren.⁴ Voor *Condrusi* en *Paemani* (ook *Caemani*) ontbreekt een algemeen geaccepteerde etymologie, maar de meeste naslagwerken achten ook deze twee namen Keltisch. Zij worden vaak in verband gebracht met de streeknamen *Condruz* en *Famenne*, beide in de Ardennen, waarbij in elk geval de stap van *Paemani* naar *Famenne* niet geheel zonder (taalkundige) problemen is.

Hier beperken we ons hier verder tot de naam *Caerosi*, onder meer omdat daarover recent een etymologisch artikel verscheen.⁵ Vrijwel alle naslagwerken beschouwen deze naam

---

³ Beide vormen moeten wel tegelijkertijd zijn ontstaan uit hetzelfde paradigma. Wanneer we eerst verlies van **p* aannemen, zou er nooit meer **br* kunnen zijn ontstaan, en omgekeerd zou uit **br* de **b* niet zijn verdwenen en zouden we nooit **caer-* hebben gehad.

⁴ Voor een poging zie Laurant Toorians, *Keltisch en Germaans in de Nederlanden. Taal in Nederland en België gedurende de late ijzertijd en de Romeinse periode*. Mémoires de la Société Belge d’Études Celtiques 13 (Brussel 2000). Nuttig zijn (merkwaardigerwijs) ook de betreffende lemmata in het *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Speciaal over de *Eburonen*: Laurant Toorians, ‘Aduatuca, “place of the prophet”. The names of the Eburones as representatives of a Celtic language, with an excursus on Tungri’, te verschijnen in *Aduatuca* (Tongeren 2010).

⁵ J. van Loon, ‘Een etymologie en haar historische implicaties: de stamnaam *Caerosi* (De bello Gallico 2.4)’, *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 116 (2006)

als Keltisch. Op het mogelijke verband gelegd met Oudiers *caera* ‘schaap’ en Middelwels *caer(iwrch)* ‘reebok’ werd al halverwege de negentiende eeuw gewezen, evenals op het verband met Latijn *caper, capri* ‘bok’ (en daarmee dus ook op het veronderstelde verlies van Indo-europese *p* in deze woorden). Thurneysens kritiek die we hierboven al zagen, vond geen gehoor.

Behalve een Keltische is voor de naam *Caerosi* ook een Germaanse etymologie voorgesteld. Dat lijkt voor het eerst te zijn gebeurd in 1944 door de Zweedse taalkundige Björn Collinder, hoogleraar Fins-Oegrisc talen in Uppsala.⁶ Maurits Gysseling herhaalde dit voorstel in 1960 in zijn *Toponymisch Woordenboek* en recent werd het in detail uitgewerkt door de Antwerpse hoogleraar Jef van Loon.⁷ Deze alternatieve verklaring plaatst het eerste deel van de naam (*caer-*) naast Proto-Germaans **haira-* ‘grijs’. Als Germaanse woorden die hierop teruggaan, geeft Van Loon Oudhoogduits *hēr* ‘verheven, voornaam’, Oudsaksisch *hēr* ‘voornaam’, Oudengels *hār* ‘grijs, oud’, Oudijslands *hārr* ‘grijs’, en in de moderne talen Duits *hehr* ‘groots, majestueus’, Engels *hoary* ‘grijs(wit), eerbiedwaardig, oud’ en Nederlands *heer(lijk)*. Hierbij lijken twee basisbetekenissen in het spel: ‘grijs’ en ‘eerbiedwaardig’. Het verband tussen deze twee betekenissen zal duidelijk zijn wanneer we bedenken dat in veel traditionele culturen ouderen (die vaak grijs haar hebben) worden gerespecteerd en met eerbied worden behandeld.

Het tweede deel van de naam (*-osi*) levert hier problemen op en dit was eerder reden om deze etymologie voor *Caerosi* te verwerpen. Van Loon stelt nu voor om hierin een superlatiefuitgang te zien en komt zo tot een betekenis van de naam als ‘de ouderen’ of ‘de eerbiedwaardigeren’. Wanneer *Caerosi* hiermee de oudste attestatie is van Nederlands *heer* (en Duits *Herr*; maar dan dus nog met de betekenis ‘eerbiedwaardigere’) dan hebben we hiermee – volgens Van Loon (p. 381) – ‘meteen ook het oudst bekende Nederlandse woord’. Hier schuilt echter een wezenlijk probleem.

Uitsluitend het Nederlands en het Duits ontwikkelden voor *heer / Herr* de (moderne) betekenis ‘eerbiedwaardig persoon, man met gezag’. Algemeen wordt aangenomen dat deze betekenis niet eerder ontstond dan in de Merovingische periode, dus in de vroege middeleeuwen. Het gaat om een leenvertaling van Latijn *senior* (‘oudere’), dat in deze zelfde periode ontwikkelde tot vormen als *sire* en *seigneur*. Van Loon is zich van dit chronologische probleem bewust, maar legt het naast zich neer met als argument dat het vreemd is dat in geval van leenvertaling het Germaans hier niet het woord voor ‘oudere’ (Gotisch *alpiza*) heeft gebruikt. Zonder naar mogelijke (semantische) verklaringen hiervoor te zoeken, stelt hij: ‘De nieuwe interpretatie van de naam *Caerosi* zet de gebruikelijke etymologie van *heer* nog meer op losse schroeven. Het Oudgermaanse woord voor *heer* zou dan namelijk vele eeuwen ouder zijn dan het Volkslatijnse *senior*.’⁸

De grondbetekenis van Proto-Germaans **haira-* wordt algemeen gereconstrueerd als ‘grijs’. Sommige (maar niet alle) etymologische woordenboeken leiden het af uit een Proto-Indo-europese wortel die ook het woord *haas* heeft opgeleverd, een dier dat dus naar zijn kleur is genoemd. Het is echter niet zeker of Nederlands *heer* (en verwanten) hier inderdaad bij hoort. Los van dit formele probleem, mogen we aannemen dat zich uit de grondbetekenis ‘grijs’ blijkbaar al vrij vroeg ook een bijbetekenis ‘grijsharig’ kan hebben ontwikkeld, en vervolgens ook ‘op leeftijd, oud’. Het is vanuit deze laatste betekenis dat de leenvertaling van

---

375-400. De naam *Caeracates* geldt algemeen als Keltisch. Zie DLG s.v. ‘caerac-’; en ook Ashwin Gohil, *Ancient Celtic and non-Celtic Place-Names of Northern Continental Europe*. Mémoires de la Société Belge d’Études Celtiques 27 (Brussel 2006) 99 (nr 1917).

⁶ Björn Collinder, ‘The name Germani’, *Arkiv for Nordisk Filologi* 59 (1944) 19-39 (22). Ik heb dit artikel niet gezien.

⁷ Zie het artikel in noot 5 hierboven.

⁸ Van Loon, ‘Een etymologie’, 381. Met ‘nog meer’ doelt de auteur op de keuze van ‘grijzere’ als leenvertaling voor *senior*.

Latijn *senior* tot stand kwam, waarbij de overtreffende trap (dus ‘grijzere’) in de vroege middeleeuwen overging naar de klasse van zelfstandige naamwoorden en de moderne betekenis *heer* kreeg.⁹ Dat het Germaans hierbij koos voor ‘grijzere’ en niet voor ‘oudere’, zou kunnen komen doordat veel talen conflicterende betekenissen kennen bij het begrip ‘oud’, met enerzijds de betekenis ‘versleten, gebrekkig’ en anderzijds ‘eerbiedwaardig, te respecteren’. Het is zeer wel denkbaar dat ‘grijs’ in dit verband positievere associaties had dan ‘oud’ en dat daardoor ‘grijzere’ de leenvertaling werd van *senior*.

Er lijkt binnen het Germaans geen enkele reden om aan deze betekenisontwikkeling (zoals in detail beschreven in Green, *The Carolingian Lord*) te twijfelen of om voor Nederlands en Duits *heer*, *Herr* een uitzondering te maken. Waar wel twijfel over kan bestaan, is de formele etymologie. Het nieuwe *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* (Philippa, EWN, s.v. ‘heer 1’) uit twijfel ten aanzien van de mogelijke verwantschap van *heer* met *haas*, terwijl het Duitse woordenboek (Kluge/Seebold, s.v. ‘hehr’) deze mogelijkheid niet eens noemt. Wel wordt als grondbetekenis steeds ‘grijs’ gegeven en Kluge wijst daarbij nog op Oudiers *ciar* ‘donker, zwart’.¹⁰ Het is dus een overweging waard dat we hier misschien niet één, maar twee kleurwoorden hebben, het ene (‘grijs’) resulterend in *heer*, het andere in *haas*. Wanneer de veronderstelde verwantschap met *haas* inderdaad niet juist is, lijkt *heer* (‘grijs’) geen aanwijsbare verwanten te hebben buiten het Germaans, Keltisch en misschien het Slavisch. Het zal dan nauwelijks om een Indo-europees erfwoord gaan, maar eerder een leenwoord zijn. Dergelijke vroege leenwoorden die deze drie taalgroepen gemeenschappelijk hebben en die we niet in de andere Indo-europese talen vinden, komen vaker voor. In dit verband is het niet-voorkomen van het woord in het Gotisch (wat ook door Van Loon werd opgemerkt) misschien minder willekeurig dan we in eerste instantie zouden denken.

Dat de Caerosi ‘eerbiedwaardigeren’ waren, of zichzelf als zodanig beschouwden, is met dit alles niet erg waarschijnlijk. We zouden hooguit nog kunnen besluiten tot ‘grijzere’, maar de chronologie verbiedt dat we daarin dan al ‘heren’ zouden herkennen. Deze betekenis kreeg het woord immers pas in de Merovingische periode, toen de Caerosi al lang van het toneel waren verdwenen. Bovendien lijken er nauwelijks doorslaggevende argumenten te zijn om een Germaanse etymologie voor Caerosi te prefereren boven een Keltische. We blijven dus in de sfeer van ‘bokken’ en ‘schapen’, met nog steeds wat vraagtekens bij de etymologie.

Wat van dit alles blijft hangen, is de nogal vrije associatie van schapen en grijs. Schapen hebben nu eenmaal (vaak) een haarkleur die sterk lijkt op de kleur die het haar bij oudere mensen aanneemt. Nu kan het natuurlijk toeval zijn, maar de gereconstrueerde Germaanse vorm **haira-* ‘grijs’ vormt een keurig Germaans equivalent van Keltisch **kaer(o)-* ‘schaap’. Het kan hier dus gaan om zogenaamde ‘false friends’, woorden uit twee verschillende talen die weliswaar sterk op elkaar lijken, maar die een verschillende betekenis hebben, en vaak ook een verschillende voorgeschiedenis (etymologie). In dat geval is er toeval in het spel. Maar zoals gezegd is ook de etymologie van Keltisch **kaer(o)-* niet zonder problemen.

Waarschijnlijker lijkt dan ook dat het Germaans en het Keltisch (en het Slavisch) hier gezamenlijk een leenwoord oppikten dat qua betekenis ruimte bood om in het Germaans ‘grijs’ en in het Keltisch (*céara*, *caer(iwrch)*) ‘schaap; bok’ te gaan betekenen. Gezien de

---

⁹ Dit hele proces is in groot detail beschreven door D.H. Green, *The Carolingian Lord. Semantic studies on four Old High Germanic words: balder, frô, truhtin, hërro* (Cambridge 1965) 405-448 en passim; en ook Idem, *Language and History in the Early Germanic World* (Cambridge 1998) 112-116. Het is opmerkelijk dat Van Loon deze werken niet noemt.

¹⁰ Zie ook het *Lexique étymologique de l'Irlandais Ancien - C* (Dublin 1987) s.v. ‘1 *ciar*’. Ook hier is de mogelijke verwantschap niet probleemloos. Een semantisch probleem is dat *ciar* duidelijk een donkere kleur (bijna zwart) aanduidt, terwijl bij de woorden voor ‘grijs’ de nadruk juist op de lichtheid (bijna wit) lijkt te liggen.

overheersende kleur van de genoemde beesten hoeft dat geen groot probleem te zijn. Indien deze conclusie juist, moeten we constateren dat Thurneysen in 1921 gelijk had met zijn twijfel (maar niet met de oplossing die hij voorstelde). Bovendien tasten we dan in het duister voor wat betreft de betekenis van *Caerosi*, al lijkt de naam gezien de *c*- eerder Keltisch dan Germaans te zijn geweest.¹¹

Indien toch zowel **kaero-* als **gabro-* in het Keltisch teruggaan op ouder **kaper(o)-* / **kapr(o)-* en het dus in beide gevallen om erfwoorden gaat, dan lijkt nog de mogelijkheid open om te veronderstellen dat Germaans **haira-* een ontlending uit het Keltisch is. In dat geval zou ook Nederlands *heer* (en Duits *Herr*) uiteindelijk een Keltisch leenwoord zijn, met een vanuit het Romaans (*senior*) geïnspireerde betekenisontwikkeling. Zoals we zagen, is deze ontwikkeling echter niet bepaald waarschijnlijk.

De conclusie lijkt dan ook dat we hier een vroeg leenwoord hebben dat in het Germaans een woord voor ‘grijs’ opleverde, vervolgens ‘eerbiedwaardig’ ging betekenen en in het Duits en Nederlands aan de basis lag van de woorden *Herr* en *heer*. In het Keltisch vinden we dit leenwoord terug als Oudiers *cáera* en Middelwels *caer(iwrch)* en waarschijnlijk zijn ook de oude stamnamen *Caeracates* en *Caerosi* eraan verwant. Of deze namen dan Keltisch of Germaans zijn, valt op basis van de beschikbare gegevens niet te beslissen. Gezien hun taalkundige en historische context ligt Keltisch wellicht meer voor de hand dan Germaans, maar dat is meer een mening dan een conclusie. De namen kunnen dan iets hebben beteken de in de trant van ‘die van/met de schapen (of bokken?)’. Als alternatief is natuurlijk ook nog denkbaar dat de namen fungeerden in een ons verder onbekende taal (mogelijk de taal waaruit Keltisch, Germaans en Slavisch dit woord leenden). We blijven met deze namen dus in een ‘grijs’ gebied waarin eerbied voor de schaarse bronnen zeker geboden is.

Verschenen in: *Kelten. Mededelingen van de Stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies* 45 (februari 2010) 9-11. Zie www.vanhamel.nl.

---

¹¹ In principe de Latijnse *C* hier ook de Germaanse *ch*-klank kan weergeven, maar dat kunnen we dus niet zien en buiten een eventuele ‘wens’ om de naam als Germaans op te vatten, bestaat daarvoor geen reden.